

VIII

ΟΙ ΝΟΜΟΙ ΤΗΣ ΕΞΕΩΣ

Ὁ διδάσκαλος ὀφείλει μάλιστα νὰ γινώσκῃ τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐξεως καὶ πρὸς τοῦτο ἡ ψυχολογία παρέχει ἡμῖν μεγάλην βοήθειαν. Ὁμιλοῦμεν βεβαίως περὶ καλῶν ἐξεων καὶ περὶ κακῶν ἐξεων· ἀλλ' οἱ πολλοὶ μεταχειριζόμενοι τὸ ὄνομα «ἐξις» ἐννοοῦσι τὴν κακὴν ἐξιν. Ὁμιλοῦσι περὶ τῶν ἐξεων τοῦ καπνίζεσθαι, τοῦ ὀρκίζεσθαι, τοῦ πίνειν, ἀλλ' οὐχὶ περὶ τῶν ἐξεων τῆς ἐγκρατείας, τῆς σωφροσύνης, τοῦ θάρρους. Τὸ δ' ἀληθὲς εἶναι ὅτι καὶ αἱ ἀρεταὶ ἡμῶν εἶναι ἐξις, ὅπως καὶ αἱ κακίαι. Ἄπας ἡμῶν ὁ βίος, ἐφ' ὅσον ἔχει ὠρισμένην μορφήν, εἶναι δίκτυον ἐξεων — πρακτικῶν, συναισθηματικῶν καὶ νοητικῶν — συστηματικῶς διατεταγμένων πρὸς ἡμετέραν εὐτυχίαν ἢ πρὸς δυστυχίαν καὶ ἀγουσῶν ἡμᾶς ἀναποτρέπτως πρὸς τὸν ἡμέτερον προορισμόν, οἷοςδήποτε καὶ ἂν εἶναι οὗτος.

Οἱ μαθηταὶ δύνανται ὅπως οὖν πρῶτως νὰ κατανοήσωσι τοῦτο. Ἐπειδὴ δὲ ἡ κατανόησις αὕτη ἱκανῶς ἐπαυξάνει παρ' αὐτοῖς τὸ συναισθηματικὸν τῆς εὐθύνης, καλὸν θὰ ἦτο, εἰάν αὐτὸς ὁ διδάσκαλος ἠδύνατο νὰ ὁμιλήσῃ πρὸς αὐτοὺς περὶ ἐξεως κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἀφηρημένον, ὅπως ἐγὼ νῦν προτίθεμαι νὰ ὁμιλήσω πρὸς ὑμᾶς.

Νομίζω ὅτι ὑποκείμεθα εἰς τὸν νόμον τῆς ἐξεως, διότι ἔχομεν σῶμα. Τὸ εὐπλαστον τῆς ζώσης ὕλης τοῦ νευρικοῦ ἡμῶν συστήματος εἶναι καθ' ὅλου εἰπεῖν ἡ αἰτία τοῦ ὅτι ποιοῦμέν τι κατ' ἀρχὰς μὲν δυσχερῶς, ἀλλ' εὐθὺς ἔπειτα μᾶλλον εὐχερῶς καὶ τέλος μετὰ πολλὴν ἀσκησιν ἐπιτελοῦμεν αὐτὸ σχεδὸν μηχανικῶς ἢ καὶ παντάπασιν ἀσυνειδήτως. Τὸ νευρικὸν ἡμῶν σύστημα ἀνεπιύχθη (λέγει ὁ Carpenter), καθ' ὃν τρόπον εἶχεν ἀσκηθῆ, καθάπερ φύλλον χάρτου ἢ ἱμάτιον συμπτυχθέντα τείνουσιν ἐφεξῆς ν' ἀναλάβωσι τὰς αὐτὰς καὶ πρότερον πτυχὰς.

Ἐξίς λοιπὸν εἶναι δευτέρα φύσις, μᾶλλον δέ, ὡς εἶπεν ὁ δοῦξ Οὐελλιγκτῶν, «δεκάκις φύσις», σκοπούμενης τοῦλάχιστον τῆς σημασίας αὐτῆς ἐν τῇ ὀρίμῳ ἡλικίᾳ· διότι αἱ διὰ τῆς ἀγωγῆς προσγινόμεναι ἕξεις κωλύουσι κατὰ τὴν ἡλικίαν ταύτην ἢ καταπνίγουσι πλείστας τῶν ἐμφύτων ὀρμῶν καὶ τάσεων. Τὰ ἐνενήκοντα ἐννέα ἑκατοστὰ ἢ ἴσως τὰ ἐνακόσια ἐνενήκοντα ἐννέα χιλιοστὰ τῶν ἡμετέρων πράξεων γίνονται ὅλως αὐτομάτως καὶ καθ' ἕξιν ἀπὸ τῆς πρωϊνῆς ἡμῶν ἐγέρσεως μέχρι τῆς νυκτερινῆς κατακλίσεως. Οἱ τρόποι, καθ' οὓς ἐνδυόμεθα καὶ ἐκδυόμεθα, τρώγομεν καὶ πίνομεν, προσαγορεύομεν προσερχόμενοι ἢ ἀπερχόμενοι, χαιρετίζομεν ὑπαίροντες τὸν πῖλον, παραχωροῦμεν εὐγενῶς τῆς ὁδοῦ εἰς τὰς κυρίας, πρὸς δὲ καὶ πλείσται μορφαὶ τοῦ καθ' ἡμέραν λόγου ἡμῶν προσέλαβον διὰ τῆς ἐπαναλήψεως οὕτω πάγιον τύπον, ὥστε δύνανται νὰ καταλέγωνται εἰς τὰς ἀνακλαστικὰς κινήσεις. Πρὸς πᾶσαν ἐντύπωσιν ἔχομεν ἐτοίμην ἀπάντησιν αὐτόματον. Αὐτοὶ δ' οὗτοι οἱ πρὸς ὑμᾶς νῦν λόγοι μου εἶναι παράδειγμα διασαφητικὸν τοῦ πράγματος. Ἐπειδὴ πρότερον ἤδη ἐδίδαξα ἀπὸ τῆς ἔδρας περὶ ἕξεως καὶ ἔγραψα περὶ αὐτῆς ἴδιον κεφάλαιον ἐν βιβλίῳ μου καὶ ἀνέγνω τὸ κεφάλαιον τοῦτο καὶ τετυπωμένον, παρατηρῶ νῦν ὅτι ἡ γλῶσσά μου ἐπαναπίπτει ἀναποφεύκτως εἰς τὰς παλαιὰς αὐτῆς φράσεις καὶ ἀναμασᾶται σχεδὸν κατὰ γράμμα, ὅσα πρότερον εἶπον.

Ὡς συγκροτοῦντες λοιπὸν ἀπλᾶς δέσμας ἕξεων, εἴμεθα στερεότυπα πλάσματα, μιμηταὶ καὶ ἀντιγραφεῖς τοῦ ἡμετέρου ἐγὼ τοῦ παρελθόντος. Καὶ ἐπειδὴ τοιοῦτοι ἀείποτε τείνομεν νὰ γίνωμεν, πρῶτιστον καθῆκον τοῦ διδασκάλου εἶναι νὰ ἐμφυτεύσῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ τροφίμου σύνολον ἕξεων ὠφελιμωτάτων ἐν τῷ βίῳ. Ἡ μὲν ἀγωγή σκοπὸν ἔχει νὰ διαμορφώσῃ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν, αἱ δὲ ἕξεις εἶναι ἡ ὕλη, ἐξ ἧς συνίσταται ἡ διαγωγὴ αὕτη.

Τὸ κύριον ἔργον ἐν πάσῃ ἀγωγῇ εἶναι νὰ καθιστῶμεν τὸ ἡμέτερον νευρικὸν σύστημα σύμμαχον ἡμῶν καὶ οὐχὶ πολέμιον. Ὀφείλομεν οὕτως εἰπεῖν νὰ κεφαλαιοποιῶμεν τὰ ὑφ' ἡμῶν κεκτημένα

καὶ νὰ ζῶμεν ἀνέτως ἀπὸ τῶν τόκων αὐτῶν. Πρὸς τοῦτο ὀφείλομεν
 πρωϊμώτατα νὰ καθιστιῶμεν αὐτομάτους καὶ καθ' ἕξιν ὡς οἶόν τε
 πλείστας ὠφελίμους πράξεις καὶ ἐπιμελέστατα καὶ εὐλαβέστατα νὰ
 φυλαττώμεθα πᾶν ὅ,τι ἐνδέχεται νὰ γίῃ ἕξις ἐπιβλαβῆς. Ὅσοι
 πλείονας λεπτομερείας τοῦ καθ' ἡμέραν βίου ἡμῶν ἐπιτρέπομεν εἰς
 τὴν ἀνετον καὶ ἀκόπον φυλακὴν τῆς αὐτομάτου ἐνεργείας, τόσῳ
 μᾶλλον αἱ ἀνώτεραι πνευματικαὶ δυνάμεις θὰ εἶναι ἐλεύθεραι πρὸς
 ἐπιτέλειαν τοῦ οἰκείου ἔργου. Ἀνθρώπων δ' ἀπάντων ἀθλιώτατος
 εἶναι ὁ οὐδεμίαν ἄλλην ἔχων ἕξιν ἢ τὴν τῆς ἀβουλησίας, παρ' ἧς πᾶν
 σιγάρων, ὅπερ ἀνάπτει, πᾶν ποτήριον, ὅπερ πίνει, ὁ χρόνος, καθ' ὃν
 ἐκάστην ἡμέραν ἐγείρεται καὶ κατακλίνεται, ἢ ἀρχὴ ἐπὶ τέλους
 καὶ τῆς ἐλαχίστης πράξεως γίνεται ὑποκείμενον σκέψεως καὶ ἀπο-
 φάσεως. Ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος καταναλίσκει τὸν ἡμισὺν τοῦ βίου
 ἀποφασίζων καὶ δεινολογούμενος περὶ πραγμάτων, ἅτινα ὠφείλον
 νὰ εἶναι διὰ τῆς ἕξεως οὕτως ἐνεσκιρρωμένα ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ,
 ὥστε ἡ συνείδησις μηδὲν ἐν τῇ πράξει ν' ἀσχολῆται περὶ αὐτά.
 Ἐὰν δ' ἐν τινι τῶν ἐμῶν ἀκροατῶν τοιαῦται καθ' ἡμέραν ἐργα-
 σίαι μὴ ἀπέβησαν εἰσέτι σταθεραὶ καὶ πάγια ἕξεις, πάραυτα ἄς
 ἐπιχειρήσῃ νὰ ἐπανορθώσῃ τὸ πρᾶγμα.

Λόγον ποιούμενος ὁ καθηγητὴς Βαίη περὶ τῶν «ἠθικῶν ἕξεων»
 ἐξήνεγκε θαυμασίας πρακτικὰς παρατηρήσεις, ἐξ ὧν συνάγονται
 δύο μεγάλα ἀξιώματα. Κατὰ μὲν τὸ πρῶτον ἀξίωμα πρὸς κτῆσιν
 νέας ἕξεως ἢ πρὸς ἀποβολὴν παλαιᾶς ὀφείλομεν νὰ φροντίζωμεν
 ὅπως αὐτοὶ λαμβάνοντες τὴν πρωτοβουλίαν ὁρμῶμεν ἐπὶ τὰ πρόσω
 μετὰ πάσης δυνάμεως καὶ σταθερᾶς ἀποφάσεως. Ἐπωφελήθητε
 πάσας τὰς δυνατὰς περιστάσεις, αἰτίνες θὰ ἐπικρατύνωσι τὰ ὀρθὰ
 ἐλατήρια καὶ θὰ παραθαρρύνωσι καὶ θὰ ἐμπεδώσωσιν ὑμᾶς ἐν τῇ
 νέᾳ ὁδῷ· δεσμεύσατε ὑμᾶς αὐτοὺς δι' ὑποσχέσεων ἐναντίων πρὸς τὸν
 παλαιὸν βίον· δότε δημοσίᾳ ὑπόσχεσιν, εἰάν τὸ πρᾶγμα ἐπιτρέπη· ἐνὶ
 λόγῳ ἐπιρρώσατε τὴν ὑμετέραν ἀπόφασιν διὰ πάσης γνωστῆς ὑμῖν
 βοηθείας. Τοῦτο δὲ θὰ προσποιήσῃ εἰς τὴν γεννωμένην νέαν ἕξιν
 τοιαύτην ροπὴν, ὥστε ἡ ἀπόφασις τοῦ ν' ἀποβάλλωμεν αὐτὴν δὲν

θὰ γίνῃ τόσον ταχέως, ὅσον θὰ ἠδύνατο ἄλλως νὰ γίνῃ, καὶ ἐκάστη ἡμέρα, καθ' ἣν ἡ ἀποβολὴ τῆς νέας ἔξεως ἀναβάλλεται, ἐπαυξάνει τὴν προσδοκίαν, ὅτι ἡ ἀποβολὴ αὕτη οὐδόλως θὰ πραγματοποιηθῇ.

Ἐνθυμοῦμαι, ὅτι πρὸ πολλοῦ χρόνου ἀνέγνων ἐν αὐστριακῇ ἐφημερίδι τὴν εἰδοποίησιν Ροδόλφου τινὸς Χ, ὅστις ὑπισχνεῖτο πεντήκοντα κορώνας ἀμοιβὴν εἰς ἐκείνον, ὅστις ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς εἰδοποιήσεως ἤθελε φωράσει αὐτὸν ἐν τῷ οἴνοπωλείῳ τοῦ Ἀμβροσίου Χ. «Τοῦτο πράττω», ἐλέγετο ἐν τῇ εἰδοποιήσει, «ἐνεκα ὑποσχέσεως, ἣν ἔδωκα τῇ συζύγῳ μου». Τοιαύτης οὔσης τῆς συζύγου καὶ οὕτω νοουμένου τοῦ τρόπου τῆς κτήσεως νέων ἔξεων, ἀσφαλῶς ἠδύνατό τις νὰ στοιχηματίσῃ περὶ τῆς τελικῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ροδόλφου.

Τὸ δεῦτερον ἀξίωμα εἶναι : *Μηδέποτε ἀνέχου μηδεμίαν ἐξαιρέσιν πρὶν ἢ νέα ἔξις ριζωθῇ ἀσφαλῶς ἐν τῷ βίῳ σου.* Ἐκάστη ὑποχώρησις ὁμοιάζει πρὸς διολισθαίνουσαν ἐκ τῶν χειρῶν καὶ ἀναλυομένην ἀγαθίδα νήματος, ὅπερ εἶτα ἐπιμελῶς περιελίσσομεν ἐν μιᾷ διολισθήσει ἀναλύεται πλέον ἢ ὅσον διὰ πολλῶν περιστροφῶν ἐκ νέου συνελίσσεται. Ἀδιάκοπος καὶ συνεχῆς ἄσκησις συντελεῖ μάλιστα εἰς τὴν ἄπταιστον καὶ ὀρθὴν λειτουργίαν τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Ὁ καθηγητὴς Bain λέγει :

«Γνώρισμα τῶν ἠθικῶν ἔξεων διαστέλλον αὐτὰς σαφῶς ἀπὸ τῶν νοητικῶν κτήσεων εἶναι ἡ παρουσία δύο πολεμίων δυνάμεων, ὧν τὴν ἑτέραν ὀφείλομεν βαθμηδὸν νὰ καταστήσωμεν ἐπικρατεστέραν τῆς ἑτέρας. Ἐν τοιαύτῃ καταστάσει ἀναγκαιότατον εἶναι μηδέποτε νὰ ἠττώμεθα. Πᾶσα νίκη τοῦ ἀντιπάλου, ἡγουν τῆς κακῆς δυνάμεως, ματαιοῖ πολλὰ κατορθώματα τῆς ἀγαθῆς δυνάμεως. Ἀνάγκη λοιπὸν πᾶσα νὰ ἐπιμελώμεθα, ὅπως οὕτω διαθέσωμεν τὰς δύο ἀντιπάλους δυνάμεις, ὥστε ἡ ἑτέρα, ἡ ἀγαθὴ, νὰ νικᾷ, μέχρι οὗ διὰ τῆς ἐπαναλήψεως οὕτως ἐπιρρωσθῇ, ὥστε ἀείποτε νικηφόρος ν' ἀντεπεξέρχεται πρὸς τὴν πολεμίαν δύναμιν. Αὕτη εἶναι ἡ θεωρητικῶς καλλίστη ὁδὸς τῆς ἠθικῆς προκοπῆς».

Τρίτον ἀξίωμα πρὸς τοῖς δυσὶ προηγουμένοις δύναται νὰ προσ-

τεθῆ τόδε : ἐπιλαμβάνου τῆς πρώτης προσπιπούσης εὐκαιρίας, ὅπως πρώτης κατὰ τὴν γενομένην ἀπόφασιν καὶ κατὰ τὴν ἐν σοὶ συναισθηματικὴν ἐξέγερσιν τὴν τείνουσαν ἐπὶ τὰς ἕξεις, ὧν τὴν κτῆσιν ἐπιδιώκεις. Ἀποφάσεις καὶ ὀρέξεις ἐμποιοῦσιν ἀλλοίωσιν εἰς τὸν ἐγκέφαλον οὐχὶ καθ' ὃν χρόνον γεννῶνται, ἀλλὰ καθ' ὃν χρόνον παράγουσι κινητικὰ ἀποτελέσματα.

Δύναται τις νὰ εἶναι ἀποθήκη ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ νὰ ἐμφορῆται καλλίστων συναισθημάτων, ἀλλ' οὐδὲν τοῦτο ὠφελεῖ· εἰ μὴ ἐπιλαμβάνηται παντὸς προσπίπτοντος καιροῦ ὅπως δρᾷ καὶ ἐνεργῆ, ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ διαμένει ἀπαράλλακτος καὶ κατ' οὐδὲν βελτιοῦται. Ὁ ἄδης, λέγει ἡ παροιμία, εἶναι ἐστρωμένος δι' ἀγαθῶν προθέσεων. Τοῦτο εἶναι πρόδηλον ἐπακολούθημα τῶν ἀρχῶν, ἃς ἔθηκα. «Χαρακτήρ», λέγει ὁ J. S. Mill, «εἶναι παντάπασι διαμεμορφωμένη βούλησις», καὶ βούλησις κατ' αὐτὸν εἶναι σύμπλεγμα τάσεων πρὸς τὸ πράττειν εὐσταθῶς, ἐτοίμως καὶ ὠρισμένως ἐν παντὶ κρισίμῳ τοῦ βίου καιρῷ. Τάσις τις πρὸς τὸ πράττειν τόσῳ μᾶλλον ριζοβολεῖ, ὅσῳ συχνότερον καὶ συνεχέστερον ἐπιτελοῦνται αἱ πράξεις καὶ ὅσῳ μᾶλλον ἀναπτύσσεται ὁ ἐγκέφαλος καὶ γίνεται δεξιώτερος πρὸς τὰς τοιαύτας πράξεις. Ὄταν ἐγκαταλείπωμεν ἀπόφασιν τινὰ ἢ εὐγενῆ θυμικὴν ἐξέγερσιν, ὥστε νὰ ἐξατμιζῆται, οὕτως εἰπεῖν, καὶ νὰ παρέρχηται χωρὶς πρακτικῶν ἀποτελεσμάτων, οὐ μόνον τὸν καιρὸν τοῦ πράττειν ἀπωλέσαμεν, ἀλλ' ὅπερ χεῖριστον, κωλύομεν μελλούσας ἀποφάσεις καὶ συναισθηματικὰς ἐξεγέρσεις νὰ καταλήξωσιν εἰς τὴν πρακτικὴν ἐνέργειαν, ἣτις κανονικῶς ὀφείλει νὰ παρακολουθῆ αὐτάς. Δὲν ὑπάρχει φαυλότερος χαρακτήρ ἢ ὁ τοῦ ἐκνευρισμένου συναισθηματικοῦ καὶ ὄνειροπόλου, ὅστις διάγει τὸν βίον βεβυθισμένος εἰς πέλαγος εὐαισθησίας καὶ εὐπαθείας καὶ οὐδέποτε οὐδὲν ἀνδρικὸν ἐπιτελεῖ ἔργον.

Τοῦτο ἄγει ἡμᾶς εἰς τέταρτον ἀξίωμα. Μὴ κατὰτεινε πρὸς τοὺς μαθητὰς παρὰ πολλοὺς λόγους παραινεικοὺς μὴδ' ἔσο ἀφειδῆς λόγων λαμπρῶν μὲν, ἀλλ' ἀφηρημένων. Καραδοκεῖτε μᾶλλον τοὺς ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ καιροὺς, ἔστε ἔτοιμοι νὰ ἐπιλαμβάνησθε

αὐτῶν προσπιπτόντων καὶ οὕτω διὰ μιᾶς ποιεῖτε τοὺς μαθητὰς νὰ διανοῶνται, νὰ συναισθάνωνται καὶ νὰ πράττωσιν. Αἱ ἐπὶ μέρους πράξεις καὶ αἱ ἐξ αὐτῶν ἀκολουθίαι εἶναι αἱ ἀλλοιοῦσαι τὸν χαρακτῆρα καὶ ἐγγενῶσαι τὰς καλὰς ἕξεις ἐν τῇ ὀργανικῇ αὐτοῦ ὑφῇ. Οἱ παραινετικοὶ καὶ αἱ ἀγορεύσεις ἀποβαίνουσι ταχέως ἄκαρποι καὶ ἐπαχθεῖς.

Ἐν τῇ βραχείᾳ αὐτοβιογραφίᾳ τοῦ Δαρβίνου ὑπάρχει χωρίον, οὗτινος καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐμνημόνευσαν καὶ ἐγὼ νῦν ὀφείλω πάλιν νὰ μνημονεύσω ὡς ἀναφερομένου εἰς τὸ ὑποκείμενον τοῦ λόγου ἡμῶν. «Μέχρι τοῦ τριακοστοῦ καὶ ἐπέκεινα ἔτους, λέγει ὁ Δαρβίνος, μεγάλως ἠρεσκόμην εἰς τὴν ἀνάγνωσιν παντοδαπῶν ποιημάτων. Μαθητῆς δ' ὢν ἔτι ἔχαιρον σφόδρα διεξερχόμενος τοῦ Σαιξπήρου τὰ δράματα καὶ μάλιστα τὰ ἱστορικά. Καὶ ἡ ζωγραφικὴ καὶ ἡ μουσικὴ μοι παρεῖχον μεγίστην ἡδονήν. Ἄλλ' ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν δὲν ὑπομένω πλέον οὐδὲ στίχον ἓνα ν' ἀναγνώσω. Ἐπ' ἐσχάτων ἐπειράθην νὰ διεξέλθω τὸν Σαιξπήρον, ἀλλὰ μοι ἐφάνη τόσο ἀφόρητος καὶ ἀνιαρός, ὥστε τὸν σιχαίνομαι πλέον. Ἐγενόμην ὡσαύτως ἀπειρόκαλος καὶ ἀναίσθητος περὶ τὰς εἰκόνας καὶ τὴν μουσικὴν Τὸ πνεῦμά μου κατήντησε φαίνεται μηχανή τις ἀλεστικὴ νόμων γενικῶν, ποριζομένων ἐξ εὐρείας συλλογῆς γεγονότων. Ἄλλὰ διὰ τί ἐντεῦθεν ἐπεγένετο ἀτροφία καὶ φθίσις εἰς ἐκεῖνο μόνον τὸ μέρος τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξ οὗ ἤρτηνται αἱ ὑψηλότεραι ἀπολαύσεις, δὲν δύναμαι νὰ νοήσω Ἐὰν ἔμελλον ἔτι ἀπαξ ν' ἀναδιανύσω τὸν βίον, θὰ ἐποιοῦμην κανόνα ἀπαράβατον ν' ἀναγινώσκω τοῦλάχιστον ἀπαξ τῆς ἐβδομάδος ποιημά τι ἢ ν' ἀκροῶμαι μέλους μουσικοῦ· διότι οὕτω τὰ νῦν εἰς ἀτροφίαν καὶ μαρasmus περιπεσόντα μέρη τοῦ ἐγκεφάλου μου θὰ διεφυλάττοντο ἴσως εὐτραφῇ καὶ ἀκμαῖα. Τῶν ἡδονῶν τούτων ἡ ἀπώλεια εἶναι ἀπώλεια εὐδαιμονίας καὶ δύναται πιθανῶς νὰ βλάβῃ τὴν διάνοιαν καὶ ἔτι πιθανώτερον τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα ἔνεκα τῆς ἀτονίας καὶ παραλύσεως τοῦ συναισθηματικοῦ μέρους τῆς ἡμετέρας φύσεως».

Πάντες νέοι ὄντες ἐπινοοῦμεν νὰ γίνωμεν ὅ,τι δύναται νὰ γίνη ἄνθρωπός τις, πρὶν καταλάβῃ αὐτὸν ἡ μοῖρα τοῦ θανάτου. Ποθοῦμεν καὶ προσδοκῶμεν νὰ γευώμεθα πάντοτε τῆς ποιήσεως, νὰ γίνωμεν αἰεὶ μᾶλλον ἔμπειροι καὶ εἰδήμονες περὶ τὴν ζωγραφικὴν καὶ μουσικὴν, νὰ ἐπικοινωνῶμεν πρὸς τὰς πνευματικὰς καὶ θρησκευτικὰς ἰδέας καὶ νὰ μὴ διατελῶμεν ὅλως ἀμύητοι τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Περὶ πάντων τούτων διανοοῦμεθα, λέγω, κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν. Ἄλλ' ὅμως πόσοι ἐν καθεστηκυίᾳ ἡλικίᾳ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐπέιδον ἐκπληρωθεῖσαν τὴν ἀγαθὴν ταύτην καὶ εὐελπιν προσδοκίαν; Ὀλίγοι τινὲς βεβαίως, καὶ τὸν λόγον τούτου παρέχουσιν ἡμῖν οἱ νόμοι τῆς ἔξεως. Διαφέρον πρὸς ἕκαστον τούτων τῶν πραγμάτων γεννᾶται ἐν παντὶ ἀνθρώπῳ καθ' ὠρισμένην ἡλικίαν, ἀλλ' ἐὰν εἰς τὸ διαφέρον τοῦτο μὴ προσφέρηται διηνεκῶς ἡ προσήκουσα εὐχυμος τροφή, ἀντὶ νὰ καταστῇ τοῦτο ἕξις ἰσχυρὰ καὶ ἀναγκαῖα κινδυνεύει ν' ἀτροφῆσθαι καὶ νὰ μαρανθῇ πνιγόμενον ὑπὸ τῶν ἐναντίων διαφερόντων, ἅτινα ἀξιοῦνται καθ' ἡμέραν τροφῆς. Ἀγνοοῦντες τοὺς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διαφέροντος ἀναγκαίους καὶ οὐσιώδεις ὄρους, κινδυνεύομεν νὰ πάθωμεν τὸ τοῦ Δαρβίνου. Λέγομεν ἀφηρημένως: « Προτίθεμαι νὰ ἐντροφήσω ἐν τῇ ποιήσει καὶ νὰ μελετήσω πολλὰ ποιητικὰ ἔργα· διανοοῦμαι νὰ διαφυλάξω τὸν πρὸς τὴν μουσικὴν ἔρωτά μου, νὰ ἐπεξέλθω τὰ βιβλία, ἅτινα θὰ χαράξωσι νέαν ὁδὸν εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μου, νὰ διασώσω τὴν ὑψηλοτέραν πνευματικὴν φύσιν μου ζωηρὰν καὶ ἀμείωτον κτλ.» Ἄλλὰ πάντα ταῦτα παραμένουσιν ἀπλῆ ἀφαίρεσις· δὲν ἐπιλαμβάνομεθα αὐτῶν ἐν τῇ πράξει, δὲν ἐπιχειροῦμεν σήμερον. Ἀμνημονοῦμεν, ὅτι πᾶν περιπόθητον ἀγαθὸν πωλεῖται ἀντὶ πολλῶν καθ' ἡμέραν πόνων καὶ ἀγώνων. Ἀναβάλλομεν καὶ ἀναβάλλομεν, ἄχρις οὗ αἱ προσμειδιῶσαι ἐκεῖναι ἐλπίδες οἴχονται φροῦδαι, ἐν ᾧ δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας καθ' ἡμέραν ἀφιερούμενα εἰς τὴν ποίησιν ἢ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν θρησκευτικῶν βιβλίων καὶ εἰς τὴν μελέτην, ἢ μία ἢ δύο ὥραι καθ' ἑβδομάδα καταναλισκόμεναι εἰς τὴν μου-

σικήν, ζωγραφικήν ἢ φιλοσοφίαν θὰ ἐξήρουν ἐν τῷ προσήκοντι χρόνῳ νὰ πληρώσωσι πάντας τοὺς πόθους ἡμῶν, ἤρκει μόνον νὰ ἐποιούμεθα ἀρχὴν παραχρῆμα καὶ μηδεμίαν νὰ ἐπετρέπομεν ἀναβολήν. Παραμελοῦντες τοῦ ἀναγκαίου ἐκείνου κόπου, ἀρνούμενοι ν' ἀποτίσωμεν τὸν καθ' ἡμέραν μικρὸν φόρον τῆς ἐργασίας ἐκείνης, σκάπτομεν ἀληθῶς τὸν τάφον τῶν καλλίστων ἡμῶν δεξιοτήτων. Περὶ τούτου ὑμεῖς οἱ διδάσκαλοι θὰ ἠδύνασθε νὰ εἴπητε ὀλίγα τινὰ ἐν καιρῷ πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους καὶ μᾶλλον θερμουργοὺς μαθητάς. Ὁ ἄνθρωπος ἀποβαίνει ὄλως διάφορον πλάσμα, ἐάν τις τῶν δεξιοτήτων αὐτοῦ ἀσκῆται καθ' ἐκάστην ἢ μή.

Ἐπανερχόμενος ἐπὶ τὰ γενικὰ περὶ ἕξεως ἀξιώματα, προστίθημι πέμπτον καὶ τελευταῖον ἀξίωμα τόδε : Διαφύλαττε ἐν σεαυτῷ ζωηρὰν τὴν δεξιότητα τῆς ἐντάσεως τῆς δυνάμεως διὰ μικρᾶς καθ' ἡμέραν καὶ ἀφιλοκερδοῦς ἀσκήσεως. Ἔσο δῆλον ὅτι κατὰ κανόνα ἡρωϊκὸς ἐν μικροῖς πράγμασιν, ἅτινα δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, ποιεῖ τι καθ' ἐκάστην ἢ διὰ τρίτης ἡμέρας οὐχὶ δι' ἄλλο τι ἢ διὰ τὴν δυσχέρειαν, ὥστε, ὅταν ἐπιστῇ ἡ ὥρα τῆς δεινῆς ἀνάγκης, νὰ μὴ εὐρεθῆς ἐκνευρισμένος καὶ ἀπαράσκευος πρὸς τὴν δοκιμασίαν. Τοιοῦτος ἀσκητισμὸς ὁμοιάζει πρὸς τὰ ἀσφάλιστρα, ἅτινα ἀποτίνει τις ἐπὶ τῆς οἰκίας ἢ ἐπὶ τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ. Τὸ τακτὸν τοῦτο ἀνάλωμα οὐδὲν ἐπὶ τοῦ παρόντος ὠφελεῖ καὶ ἴσως οὐδέποτε θ' ἀποδώσῃ οὐδὲν κέρδος. Ἀλλ' ἐάν ποτε συμβῇ πυρκαϊά, τὸ μέχρι τοῦδε καταβεβλημένον ἀνάλωμα θὰ εἶναι ἢ σωτηρία αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ὀλέθρου. Ὡσαύτως ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις διὰ τῆς καθ' ἡμέραν ἀσχολίας περὶ οὐχὶ ἀναγκαῖα πράγματα ἐνεποίησεν ἐν ἑαυτῷ τὴν ἕξιν τῆς συγκεντρώσεως τῆς προσοχῆς, τῆς ἐνεργητικῆς βουλήσεως καὶ τῆς αὐταπαρνησίας. Οὗτος θὰ παραμένῃ ἀκλόνητος ὡς πύργος, ἐν ᾧ χρόνῳ πάντα περὶ αὐτὸν θὰ σαλεύωσι καὶ οἱ ἄβροὶ καὶ μαλθακοὶ αὐτοῦ σύντροφοι θὰ διασκορπίζωνται ὡς ἄχυρα ἐν τῇ πνοῇ τοῦ ἀνέμου.

Διαλαβών ἐν τῇ ψυχολογίᾳ μου περὶ ἕξεως ἐψέχθην, ὅτι εἰς τὰς παλαιὰς ἕξεις τηλικαύτην προσνέμω δύναμιν, ὥστε πρόσκτησις νέων ἕξεων καὶ μάλιστα αἰφνίδιαι μεταμορφώσεις καὶ μεταστροφαι κατὰ τὴν ἐμὴν διδασκαλίαν εἶναι ἀδύνατοι. Ἐὰν ὁ ψόγος οὗτος ἦτο ὀρθός, θὰ ἤρκει βεβαίως, ὅπως καταδικασθῆ ἡ διδασκαλία μου· διότι αἰφνίδιαι μεταβολαι, εἰ καὶ σπανίως, ἀλλ' ἀναμφιβόλως συμβαίνουν. Ἄλλ' οἱ τεθέντες ὑπ' ἐμοῦ γενικοὶ νόμοι καὶ αἱ μάλιστα ἀπρόοπτοι καὶ αἰφνίδιαι τῶν χαρακτήρων μεταστροφαι οὐδὲν ἔχουσι πρὸς ἀλληλα τὸ ἀσυνάρμοστον καὶ ἀντιφατικόν. Νέαι ἕξεις δυνατὸν νὰ προσγίνωνται, εἶπον τοῦτο διαρρήδην, ἐὰν ὑπάρχωσι νέοι ἐρεθισμοὶ καὶ νέοι ἐξεγέρσεις. Ἄλλ' ἐν τῷ βίῳ ὑπάρχουσιν οὗτοι συχνότατοι καὶ ἐνίοτε αἱ ἐμπειρίαι ἔχουσι τοσαύτην ροπὴν καὶ ἐπιφέρουσι τοιαύτην ἀλλοίωσιν, ὥστε ἀνατρέπουσιν ἄρδην τὴν κλίμακα τῶν ἐκτιμήσεων καὶ τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν ἀνθρώπου τινός. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ παλαιὰ τῶν ἕξεων τάξις θὰ διασπασθῆ καὶ, ἐὰν τὰ νέα ἐλατήρια εἶναι διαρκῆ, νέοι ἕξεις θὰ γεννηθῶσιν, ὥστε ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος θὰ φανῆ ὡς ἀνακαινισθεὶς ἢ ἀναγεννηθεὶς.

Πάντα ταῦτα ἀποδέχομαι. Ἄλλ' οὐδόλως διὰ τοῦτο μεταβάλλονται οἱ γενικοὶ νόμοι τῆς ἕξεως, καὶ ἡ φυσιολογικὴ σπουδὴ τῶν πνευματικῶν ὄρων παραμένει καθ' ὅλου ὁ ἰσχυρότατος σύμμαχος τῶν παραινέσεων τοῦ ἠθικολόγου. Ἡ μέλλουσα κόλασις, περὶ ἧς λόγον ποιεῖται· ἡ θεολογία, δὲν εἶναι φοβερωτέρα τῆς κολάσεως, ἣν δημιουργοῦμεν ἡμῖν αὐτοῖς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ στρεβλὸν καὶ διάστροφον μορφοῦντες διὰ τῆς ἕξεως χαρακτῆρα. Ἐὰν οἱ νέοι ἠδύναντο νὰ κατανοήσωσι πόσον ταχέως θὰ καταστῶσιν ἀπλαι ἕξεων δέσμαι περιπατοῦσαι, θὰ προσεῖχον συντονώτερον τὸν νοῦν εἰς τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν αὐτῶν, ἐν ᾧ χρόνῳ ἔχουσι τὸν χαρακτῆρα εὐπλαστον. Ἡμεῖς αὐτοὶ κλώθομεν τὸ νῆμα τοῦ ἡμετέρου προορισμοῦ καλὸν ἢ κακὸν καὶ οὐδέποτε διαλυθησόμενον. Πᾶν μόριον ἀγαθῆς ἢ κακῆς πράξεως καταλείπει ἐν ἡμῖν ἔστω καὶ ἰλάχιστόν τι ἶχνος. Ὁ οἰνόφλυξ Rip Van Winkle ἐν τῇ κωμω-

διὰ τοῦ Jefferson παρέχει εἰς ἑαυτὸν ἐκάστοτε συγγνώμην, ὡσάκις ἠττάται ὑπὸ τοῦ πάθους αὐτοῦ, λέγων : «ταύτην τὴν φορὰν δὲν τὴν λογαριάζω». Ἐχει καλῶς, οὗτος μὲν δὲν καταλογίζει ταύτην οὐδ' ὁ εὐσπλαγχνος Θεὸς ἴσως καταλογίζει αὐτήν, ἀλλ' ὁμοίως καταλογίζεται αὕτη. Ἐν τῷ βάθει τῶν κυττάρων καὶ τῶν νευρικῶν ἰνῶν αὐτοῦ τὰ μόρια ὑπολογίζουσι ταύτην, καταγράφουσι καὶ ταμιεύονται, ὅπως χρησιμοποιοῦσιν κατὰ τοῦτου ἐν προσεχει δοκιμασίᾳ. Κατ' αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν ἔννοιαν οὐδὲν τῶν ὑφ' ἡμῶν πραττομένων οὐδέποτε ἀφανίζεται.

Τοῦτο προδήλως ἔχει τὴν καλὴν καὶ τὴν κακὴν ἀποψιν αὐτοῦ. Ὅπως διὰ πολλῶν ἐκάστοτε πόσεων καταντῶμεν φιλοπόται καὶ μέθυσοι, οὕτω διὰ πολλῶν χωριστῶν πράξεων καὶ ὥρων ἐργασίας γινόμεθα ἅγιοι μὲν ἐν τῇ ἠθικῇ, ἄνδρες δὲ ἐμπειρίαν καὶ κύρος ἐν τῇ πράξει καὶ τῇ ἐπιστήμῃ κεκτημένοι. Μηδεὶς νέος ἄς ἀδημονῇ περὶ τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος τῆς ἀγωγῆς αὐτοῦ, οἷανδὴποτε τροπὴν καὶ ἂν λάβῃ τοῦτο. Ἐὰν γινώσκῃ νὰ διατρέβῃ πιστῶς περὶ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἐκάστην ὥραν τῆς ἐργασίμου ἡμέρας, δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ μεριμνᾷ περὶ τῆς τελικῆς ἐκβάσεως. Ἐστὼ βεβαιότατος ὅτι δροσερὰν τινα πρωίαν θὰ ἐξυπνήσῃ καὶ θ' ἀνεύρῃ ἑαυτὸν ἕνα τῶν δοκιμωτάτων ἀνδρῶν τῆς ἑαυτοῦ ἐποχῆς ἐν τῷ ἐπαγγέλματι, ὅπερ ἐξελέξατο. Κατὰ πάσας τὰς λεπτομερείας τῆς ἀσχολίας αὐτοῦ ἠρέμα καὶ ἀνεπαισθήτως θὰ μορφωθῇ ἐν αὐτῷ ἡ δύναμις τοῦ κρίνειν περὶ παντὸς ἀναφερομένου εἰς τὸ οἰκεῖον ἔργον καὶ ἡ δύναμις αὕτη θ' ἀποβῇ ἀναπόβλητον κτῆμα. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ὀφείλομεν ἐγκαίρως καὶ ἐκ τῶν προτέρων νὰ ποιῶμεν εἰς τοὺς νέους φανεράν. Ἡ δ' ἀγνοία αὐτῆς πολλοὺς νέους καταρχομένους τοῦ ἐργώδους αὐτῶν σταδίου ἐνέβαλεν εἰς μείζονα πιθανῶς ἀθυμίαν καὶ μικροψυχίαν ἢ σύμπτασαι αἱ ἄλλαι αἰτίαι.

ΙΧ

Ο ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Ἐν τῇ προηγουμένη ὁμιλίᾳ μου πραγματευόμενος περὶ ἕξεως εἶχον κυρίως ἐν νῶ τὰς κινητικὰς ἕξεις ἡμῶν, — τὰς ἕξεις τῆς ἐξωτερικῆς πρακτικῆς διαγωγῆς. Ἀλλὰ καὶ τὸ νοεῖν καὶ συναισθάνεσθαι ὑπόκεινται ἐπίσης εἰς τὸν νόμον τῆς ἕξεως, καὶ ἐπακολουθήμα τούτου εἶναι φαινόμενον, ὅπερ εἰς πάντας ὑμᾶς εἶναι γνωστόν, «συνειρμός τῶν παραστάσεων» καλούμενον. Πρὸς τὸ φαινόμενον τοῦτο παρακαλῶ νῦν νὰ προσέχητε τὸν νοῦν.

Ἐνθυμείσθε ὅτι συνείδησις εἶναι διηνεκῆς ροὴ παραστάσεων, συναισθημάτων καὶ ὀρμῶν. Εἶδομεν ἤδη ὅτι αἱ φάσεις αὐτῆς εἶναι ὁμοιοὶ πρὸς πεδία ἢ πρὸς κύματα. Ἐκαστον μὲν πεδίων ἢ κύμα ἔχει συνήθως κεντρικόν τι σημεῖον ζωηροτάτης προσοχῆς, ὅπερ εἶναι τὸ μάλιστα τὴν ἡμετέραν διάνοιαν ἐπασχολοῦν ἀντικείμενον, κύκλῳ δ' αὐτοῦ περιθέει κρᾶσπεδον ἐτέρων ἀντικειμένων, ὧν ἔχομεν ἀμυδροτέραν συνείδησιν, καὶ σὺν αὐτῷ κρᾶσπεδον συναισθηματικῶν καὶ πρακτικῶν τάσεων παραφυομένων ἐκ τῆς ὅλης ψυχικῆς ἡμῶν καταστάσεως. Περιγράφοντες οὕτω τὸ πνεῦμα ἐχόμεθα ὡς οἶόν τε μάλιστα τῆς πραγματικότητος. Ἐκ πρώτης ὄψεως δυνατόν εἰς τινα νὰ φανῇ, ὅτι διὰ τὸ ροῶδες τῶν ἀλληλα διαδεχομένων κυμάτων τὰ πάντα ἐν τῇ συνειδήσει εἶναι ἀόριστα καὶ ἀκατάσχευα. Ἀλλ' ἡ παρατήρησις διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ἐν παντὶ τῆς συνειδήσεως κύματι ὑπάρχει σύστασις τις δυναμένη μέχρι τινὸς νὰ ἐρμηνευθῇ ἐκ τῆς συστάσεως τῶν ἤδη παρελθόντων κυμάτων. Ἡ σχέσις αὕτη ἐκάστου κύματος πρὸς τὰ προηγούμενα ἐκδηλοῦται διὰ τῶν δύο θεμελιωδῶν «νόμων τοῦ συνειρμοῦ», ὧν ὁ μὲν καλεῖται νόμος «τῆς συναφείας», ὁ δὲ τῆς «ὁμοιότητος».

Κατὰ τὸν νόμον τῆς συναφείας ἀντικείμενα ἀναπαριστάμενα ἐν τῷ νέῳ ἐπερχομένῳ κύματι τῆς συνειδήσεως ἦσαν ἄλλοτέ ποτε

σύνεγγυς τῶν ἀντικειμένων τῶν περιεχομένων ἐν τῷ παρελθόντι κύματι. Τὰ ἀφανισθέντα ἀντικείμενα ἤσαν ποτε πρότερον γείτονες αὐτῶν ἐν τῷ πνεύματι. Ὄταν ἀπαγγέλλητε τὴν ἀλφάβητον ἢ τὴν ὑμετέραν προσευχὴν ἢ ὅταν ἡ ὄψις πράγματός τινος ἀναμιμνήσκῃ τὸ ὄνομα ἢ ἀνάπαλιν τὸ ὄνομα αὐτοῦ τὴν ὄψιν, πανταχοῦ ἐνταῦθα ἐπικρατεῖ ὁ νόμος τῆς συναφείας.

Ὁ νόμος τῆς ὁμοιότητος διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι, ὅπου δὲν δύναται ἐκ τῆς συναφείας νὰ ἐρμηνευθῇ πεδῖον τι τῆς συνειδήσεως, τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐξ ἀντικειμένων ὁμοίων πρὸς τὰ ἀφανισθέντα, καὶ ἐὰν ταῦτα μηδέποτε πρότερον ὑπῆρξαν σύνεγγυς ἐν τῇ συνειδήσει. Τοῦτο συμβαίνει πολλάκις κατὰ τὰς ψυχικὰς ἐκείνας καταστάσεις, καθ' ἃς ἡ φαντασία ἡμῶν τρέχει ἐλευθέρως.

Ἐὰν διακόψαντες αἴφνης τὸν ροῦν τῶν ἡμετέρων διαλογισμῶν ἐρωτήσωμεν ἡμᾶς αὐτούς: « Πῶς κατηντήσαμεν νὰ διανοώμεθα ἀκριβῶς περὶ τούτου τοῦ πράγματος νῦν; » δυνάμεθα πάντοτε σχεδὸν ν' ἀνιχνεύωμεν καὶ ἀνευρίσκωμεν τὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἐν προηγουμένῳ τινὶ ἀντικειμένῳ, ὑφ' οὗ εἰσῆχθη ἐκεῖνο εἰς τὸ πνεῦμα κατὰ τὸν ἕτερον τῶν νόμων τούτων. Ἡ ὅλη καθ' ἕξιν πορεία τῶν ἐν τῇ μνήμῃ τεθησαυρισμένων ἀντικειμένων εἶναι λ. χ. ἐπακολούθημα τοῦ νόμου τῆς συναφείας. Αἱ λέξεις ποιήματος, οἱ τριγωνομετρικοὶ τύποι, τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, αἱ ιδιότητες τῶν ὕλικῶν πραγμάτων εἶναι πάντα ἡμῖν γνωστὰ ὡς ὠρισμένα συστήματα ἢ συμπλέγματα ἀντικειμένων, ἅτινα εἶναι συντηρημένα πρὸς ἄλληλα κατὰ τινὰ τάξιν δι' ἀναριθμητῶν ἐπαναλήψεων παγιωθείσαν καὶ ὧν μέρος τι ἀναμιμνήσκει ἡμᾶς τὰ λοιπὰ. Ἐπὶ ξηρῶν καὶ πεζῶν ἐγκεφάλων κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον πᾶσαι σχεδὸν αἱ πνευματικαὶ καταστάσεις διαδέχονται ἀλλήλας. Ἄλλ' αἱ εὐφρεῖς καὶ εὐφάνταστοι διάνοιαι διακόπτουσιν εὐχερῶς ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν τὴν καθ' ἕξιν ταύτην ἀκολουθίαν· πεδῖον τι τῆς συνειδήσεως προκαλεῖ ἕτερον, μεθ' οὗ ἴσως καθ' ἅπασαν τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως οὐδέποτε πρότερον συνεδέθη. Ὁ συναπτικὸς